

SOEBORG
SOE

ESROM
ESROM

Fredensborg
Fredensborg

HIRSCH
HIRSCH

SÆLSØE
SÆLSØE

FURE
FURE

CRONB.
HELSENGO

Sophienberg
Sophienberg

DYR

HAVE

Iagersb.oro

UNESCO verdensarv i Nordsjællands skove?

Af *Jette Baagøe*

I januar 2014 nominerede kulturministeren en serie på tre skove i Nordsjælland til optagelse på UNESCOs liste over verdensarv: Jægersborg Dyrehave og Hegn, Store Dyrehave og den sydlige del af Gribskov. Begrundelsen for nomineringen er ikke naturen i skovene, men derimod det enestående jagtvejsystem, som blev anlagt i 1680'erne og 90'erne til brug for Christian Vs parforcejagt. Hvorfor og hvordan blev skovene indstillet til den fornemme nominering, og hvilken betydning kan en optagelse på listen over verdensarv få for dem i fremtiden?

HVAD ER VERDEN SARV?

I 1972 vedtog UNESCO en verdensarvskonvention, og siden har man opbygget en liste på p.t. 1007 steder, landskaber eller bygninger, der kan betegnes som verdensarv. Hensigten er at beskytte og bevare de værdier, der har betydning for hele menneskeheden, uanset hvor de tilfældigvis befinder sig, eller hvem der ejer dem. Verdensarv er simpelthen defineret som natur- og/eller kulturarv af Enestående Universel Betydning.

UNESCOs Verdensarvskomiteé har gennem årene udviklet et sæt på ti kriterier

Modstående side:

De kongelige skove i Nordsjællands med deres jagtveje. Jægersborg Dyrehave afviger fra det geometriske princip, fordi man her drev jagten efter engelsk mønster, d.v.s. som et frit ridt gennem det åbne terræn. Kun den sydlige del af Gribskov, Store Dyrehave og Jægersborg Dyrehave er med i nomineringen. Udsnit af Videnskabsbernes Selskabs kort over Nordøstsjælland 1768.

for, hvad man kan betegne som værende af Enestående Universel Betydning. For overhovedet at kunne komme i betragtning til listen, skal et givet emne kunne leve op til mindst et af disse kriterier. Et kulturlandskab skal f.eks. kunne opfylde Kriterium II, som siger, at landskabet "set over en given tidsperiode eller indenfor et kulturområde i verden, skal udtrykke en vigtig udveksling af menneskelige værdier for udvikling i arkitektur, teknologi, monumental kunst, byplanlægning eller landskabsdesign". Desuden skal de strukturer m.v., som gør landskabet enestående, være ægte (autentiske) og intakte (af høj integritet).

Det er nationalstatens opgave at argumentere for, at det, som foreslås, kan leve op til de definerede kriterier. Ved at indstille et sted til listen forpligter staten sig til at bevare dette i fremtiden. Det betyder, at staten i nomineringsdokumentet skal gøre rede for, hvordan de foreslåede arealer vil blive forvaltet, og hvordan de er beskyttet i fremtiden. I Danmark udpeger staten verdensarvsstederne til nationale interesseområder, som kommunerne skal tage særligt hensyn til i deres planlægning.

I praksis betyder det, at både ejerne af de indstillede steder, og de kommuner, som lokalt er myndighed for udøvelsen af planloven, på forhånd skal være indforståede med at beskytte stederne. Kan staten ikke godtgøre dette, vil UNESCO enten helt forkaste forslaget, eller henstille, at forholdene bringes i orden, inden ansøgningen behandles yderligere. Det sker

uanset, hvor velbegrundet forslaget i øvrigt måtte være, for UNESCO har ikke selv nogen anden mulighed for repressalier end at fjerne et givet emne fra listen over verdensarv. Det skete f.eks. i 2009, da Dresden blev fjernet fra listen, fordi byen insisterede på at bygge en 4-sporet motorvejsbro tværs over en floddal, som indgik i et verdensarvsområde.

Når en stat har indstillet noget til optagelse på listen, sætter UNESCO et stort maskineri i gang. Først bliver nomineringsdokumentet vurderet rent teknisk, indeholder det f.eks. de kort, som UNESCOs Operationelle Retningslinjer for Implementering af Verdensarvskonventionen kræver? Hvis nomineringsdokumentet lever op til UNESCOs formelle krav, bliver det sendt til en eller flere eksperter, som skal vurdere det for UNESCO. Naturarealer vil som regel blive vurderet af eksperter udpeget af IUCN (International Union for Conservation of Nature), mens kulturværdier bliver vurderet af eksperter udpeget af ICOMOS (International Council on Monuments and Sites). Der kan også være tale om blandede hold af eksperter, hvis det indstillede område kræver det. Nogle eksperter besøger de indstillede steder på en såkaldt "field mission", men har strenge pålæg om ikke at tilkendegive nogen mening om indstillingen eller det indstillede. Andre eksperter gransker nomineringsdokumentet. På baggrund af dette laver organisationens (in casu ICOMOS) panel en indstilling til UNESCO komiteen. Afgørelsen af, om et sted kan optages på listen træffes nemlig suverænt af UNESCOs verdensarvskomiteé på basis af såvel nomineringsdokumentet som eksperternes vurdering. Komiteéns afgørelse vil også tage hensyn til, hvad der i øvrigt er optaget på listen tidligere.

Hvis et indstillet område optages på listen, stiller UNESCO krav om, at det formidles, dels gennem UNESCOs egne kanaler, dels via nationalstatens kanaler og endelig lokalt. Et verdensarvsområde har ret til at bruge UNESCOs særlige seværdighedsskilt, og i Danmark har Kulturstyrelsen af hensyn til sammenlignelighed og genkendelighed udarbejdet et særligt program, der ensretter skiltningen i marken. I Danmark er den eneste ekstra beskyttelse, som lægges på et verdensarvsområde, altså udpegelsen til nationalt interesseområde og den moralske forpligtelse til at beskytte de værdier, som både staten og alle andre interessenter så at sige har defineret og påtaget sig undervejs i processen mod nomineringen.

DANMARK OG VERDEN SARVEN

Indtil 2014 havde Danmark-Grønland fire verdensarvssteder, nemlig Roskilde Domkirke, gravhøjene, runestenene og kirken i Jelling, Kronborg Slot og Illulissat Isfjord, men i 2014 er Stevns Klint og den danske del af Vadehavet også kommet med på listen. Det er det foreløbige resultat af, at Kulturstyrelsen har investeret kræfter i at få mere verdensarv i Danmark, bl.a. ved i 2008 at indkalde forslag til nye danske emner til listen. Forslagene ville i første omgang kunne optages på den danske tentativliste. Det er den liste, hvorpå forslagene figurerer, indtil der er produceret et nomineringsdokument, som den danske stat kan stå inde for. Det kræver bl.a., at der er lavet en analyse, der sammenligner det foreslåede sted med andre tilsvarende i verden.

De danske skove er i dag beskyttet af en skovlov, hvis strenge krav om, at skovarealer skal forblive skov, daterer sig helt tilbage fra fredskovsforordningen af 1805. Imidlertid er det i de seneste årtier blevet

mere og mere tydeligt, at danske naturværdier, også de som findes i skovene, er under konstant pres for byudvikling. Daværende miljøminister Hans Christian Schmidts (aldrig vedtagne) forslag fra 2002 om at tillade bebyggelse i skovene, er et meget klart eksempel på denne udvikling. Det samme er den internationale, såkaldt ”grønne” trafikkorridor, som skal forbinde Fehmernbroen med Helsingør, og som især er blevet placeret i de ”billige” skovarealer. Mere snigende er den udvikling, som f.eks. i Nordsjælland fører til et stadig stigende antal dispensationer om bebyggelse inden for skovbyggelinien på 300 m, en tendens, som undertegnede så meget klart i den periode, da jeg var formand for Kulturmiljørådet i Frederiksborg Amt (1998-2006).

Det var trusler som disse, kombineret med ønsket om en bedre branding i forbindelse med planerne om en kommende nationalpark Kongernes Nordsjælland, der i 2009 fik Naturstyrelsen Nordsjælland til sammen med Dansk Jagt- og Skovbrugsmuseum og Naturstyrelsen Østsjælland at følge Kulturstyrelsens opfordring og foreslå ca. 5.000 ha skovlandskab i Nordsjælland optaget på den danske tentativliste. Begrundelsen var, at skovene rummede et enestående parforcejagtvejssystem og, at hele landskabet med skove, slotte, jagt- og kongeveje dokumenterede de seneste 500 års udvikling i skovens værdi fra barokkens enevældige vægt på kongens jagt via oplysningstidens udskiftnings- og skovbrugsreformer til nutidens krav om naturhensyn og rekreative hensyn.

Naturstyrelsen Hovedstaden havde uafhængigt af dette forslag udarbejdet et forslag om at Jægersborg Dyrehave med Dyrehavsbakken og Eremitageslottet blev optaget på listen. Begrundelsen var også her en blanding af bevaring af vigtige

naturværdier og et enestående kulturskabt skovlandskab, i dette tilfælde den gamle dyrehaveskov.

Endelig ville den daværende Slots- og Ejendomsstyrelse foreslå Eremitageslottet optaget på listen som et enestående dansk bygningsværk fra barokken.

Takket være et godt samarbejde lykkedes det at samle kræfterne om ét forslag, nemlig det, som omfattede hele skovlandskabet, indstillet af de to styrelser og museet. Samtidig bevilgede 15. Juni Fonden 420.000 kr. til en sammenlignende analyse. Kulturstyrelsen fulgte indstillingen og optog i februar 2010 Parforcejagtssystemet i Nordsjælland på den danske tentativliste. Forslaget omfattede da store dele af Gribskov, Store Dyrehave, Hareskovene, Geel Skov og Jægersborg Dyrehave og var baseret på et kort udarbejdet omkring år 1685. Indstillingen foreslog endvidere, at man overvejede også at medtage Frederiksborg Slot med Badstueslottet, Eremitageslottet, resterne af Jægersborg Slot og en del af Jægersborg Allé samt Fredensborg Slot og slotspark.

Siden er fulgt et meget stort arbejde. Det viste sig at være usædvanlig svært at finde en ekspert, der ville påtage sig arbejdet med at lave en sammenlignende analyse. Set i bakspejlet er det ikke så mærkeligt, for den oprindelige indstilling var meget bred og omfattede bl.a. skove, hvis vejssystemer var stærkt forstyrrede af senere infrastruktur, og slotte og andre bygningsanlæg, som formentlig aldrig ville kunne stå sig ved en international sammenligning. Argumentationen var simpelthen for bred, og det var først efterhånden som den sammenlignende analyse skred frem, at det for alvor blev klart, hvorved den danske enevældes jagtskove adskiller sig fra det øvrige Europas, nemlig ved det geometriske design af deres jagtvejssystemer.

HISTORIEN BAG LANDSKABET

Det geometriske net af rette veje i Nordsjællands skove er lavet i 1680'erne, da Christian V (1646–1699) indrettede skovene til parforcejagt. Dermed blev Nordsjælland et af de første landskaber i Europa, der bevidst var designet som et udtryk for en enevældig konges evne til at styre alt, også naturen, i kraft af den fornuft, Gud havde givet ham. Senere skulle det blive mere reglen end undtagelsen. Jagtlandskaberne blev vigtige signaler til både folket og andre herskere.

Grunden til at et jagtlandskab kunne få så stor symbolsk betydning var, at natur og vildt er begrænsede ressourcer. I årtusinder havde hjorte og vildsvin været en vigtig fødereserve, når sulten hærgede. Derfor havde stormænd, også her i Norden, sat sig på retten til det store vildt (f.eks. Bumke 2000, Baagøe 2009). Jagten var blevet en manifestation af magten, og jagtlandskabet blev en scene for demonstration af magt, både udadtil og internt i samfundet (Blanning 2002).

Det var Nordsjællands natur og dets beliggenhed tæt på landets hovedstad, der var grundlaget for udviklingen. Det stærkt kuperede morænelandskab med gruset jordbund, moser og søer har forhindret, at de centrale dele blev dyrket. Til gengæld var der gode muligheder for skov og vildt. Ifølge Ahrendt Berntsen (1656) var kongens skove mellem Kronborg, Frederiksborg og København ”fast for en idel Dyrehafve er at acte, for den Mangfoldighed paa atskilligt Vilt, som sig der i haabe Tal...” lod se, og selvom der var megen skov, var der dog ikke mere, end at der spredt overalt var pletter af frugtbar agerjord. Det er indlysende, hvorfor Frederik II (1534–1588) i 1560 valgte Nordsjælland som et af de områder, hvor han ved bytte, køb og beslaglæggelse ville skabe et

krongods og en sammenhængende vildtbane.

Frederiksborg Slot blev som centrum for godset via nye kongeveje forbundet med de andre slotte i Nordsjælland, med hovedstaden eller med kongens jagtgårde, f.eks. Ibstrup ved Gentofte. Omkring år 1600 var Nordsjælland altså et magtens landskab, selvom det endnu ikke var designet som et. Det skete først efter at Christian V var blevet salvet som enevældig konge i 1670.

Som kronprins besøgte Christian bl.a. Frankrig, hvor han i 1663 deltog i en ”chasse à courre”, en parforcejagt. Under en sådan jagt forfølger jægere til hest og med hunde en udvalgt hjort, til den ikke kan løbe længere. Når hundene holder hjorten, blæses signalet ”Halali!”, og jagtens fornemste deltager giver dyret nådestødet. Allerede i 1500-tallet gjorde den franske konge Frans I (1494–1547) denne jagt til et symbol på kongen og lod de gamle jagtveje i skovene omkring Paris supplere med nye, så otte veje delte skoven op i trekanter. Hvor vejene mødtes dannede de en plads, hvor kongen kunne dræbe hjorten, mens jagtens deltagere så beundrende til, og for at tilskuerne kunne nå hurtigt frem, blev de otte veje forbundet med ”runde veje”. Til sammen dannede vejene et mønster som et spindelvæv i skoven (d’Athenaise et al. 2007).

Christian V havde stor magt og stort behov for at vise den, men han var fattig og havde ikke råd til at bygge nye slotte. Til gengæld tvang den politiske situation hjemme og ude kongen til at have sin egen hær. Kongen havde altså arbejdskraft i form af soldater, og tæt på hovedstaden havde han et stort gods med en rig jagt. Det var oplagt at indrette et jagtlandskab, der også kunne udtrykke hans enevældige status.

Indtil ca. 1685 drev Christian V sin nye parforcejagt efter engelsk mønster med engelsk mandskab og med engelske heste og hunde (Weismann 1931). Til brug for sin jagt anlagde kongen i 1670 Jægersborg Dyrehave, men fra ca. 1685 blev hele det nordsjællandske skovlandskab indrettet til parforcejagten og samtidig ved sit geometriske design forvandlet til et landskab, som efter alle europæiske standarder var en enevældig hersker værdigt.

I barokken så man den enevældige konge som Guds repræsentant på jorden, og matematik som det højeste udtryk for Guds fornuft (Enge 1992). Descartes' geometri er ligefrem blevet kaldt "nøglen til hele den franske barok", og hans koordinatsystem er blevet beskrevet som en

magisk trylleformular, mennesket ville bruge til at underlægge sig virkeligheden (Friedell 2000). En enevældig konge så altså sig selv som repræsentant for et ordnende princip, frem for alt i matematikken men også i naturen. Ved hjælp af matematikken kunne kongen forvandle den vilde, kaotiske natur til orden, og det var præcis det, der skete i Nordsjælland. Skovene var med deres sumpe, moser og søer virkelig et farligt og kaotisk naturområde og ret beset uegnet til en jagt, hvor man til hest skal forfølge en flygtende hjort overalt i terrænet. Ved hjælp af Descartes' geometri forvandlede Christian V nu naturen til et velordnet jagtlandskab, hvor enhver kunne ride trygt på de nye veje og nemt orientere sig, hvis blot han kendte den geometri,

Kongestjernen i Store Dyrehave i Nordsjælland. Parforcejagten veje og afdelinger i skoven "Jagen" er vedligeholdt, fordi de har været brugt i skovbruget. Foto: Dansk Jagt- og Skovbrugsmuseum.

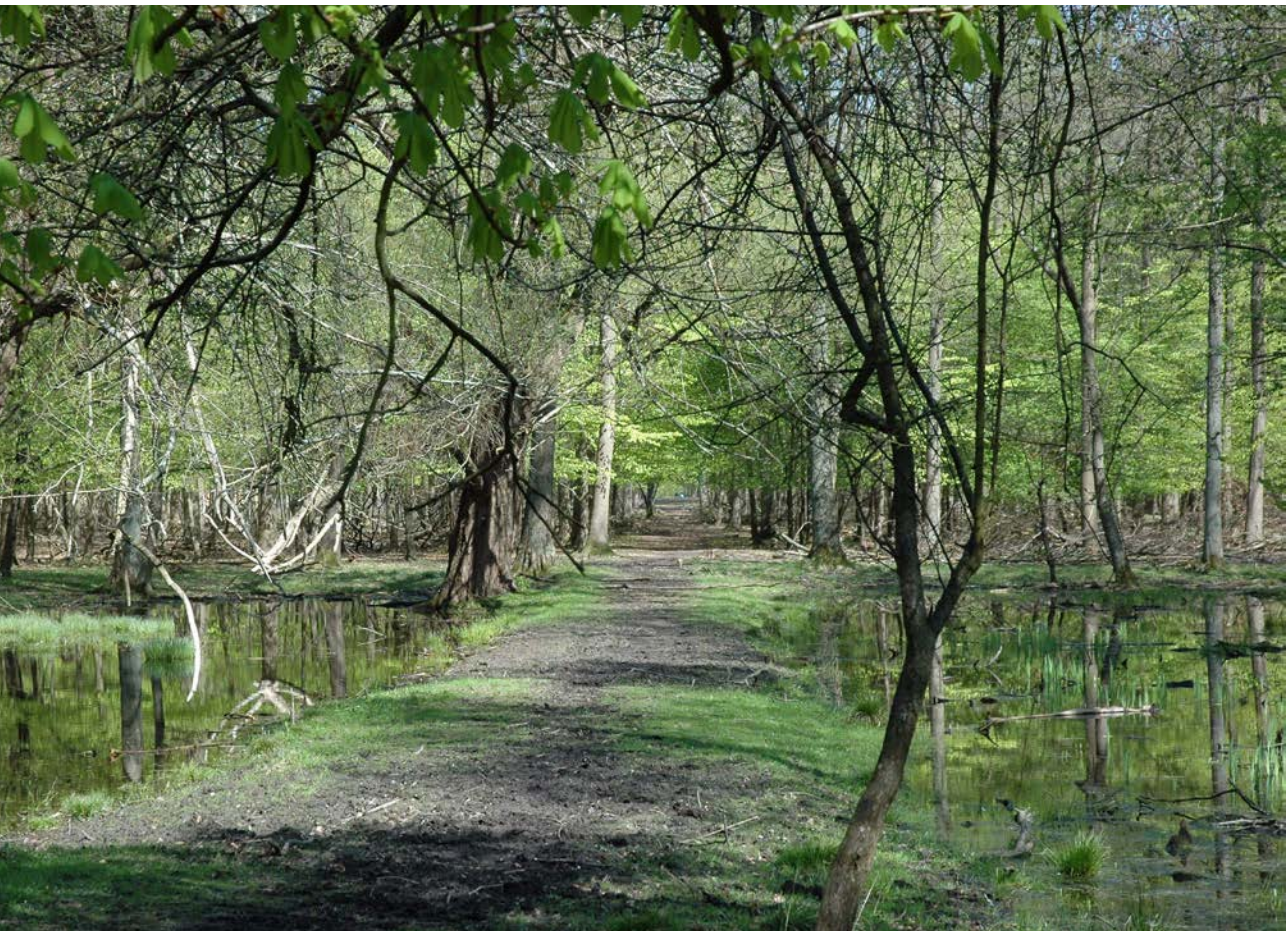
der var designets styrende princip og udtryk for Guds og den enevældige konges fornuft.

I mange af Europas enevældige baroklandskaber er slottet udgangspunkt for landskabets design. Det blev det ikke i Nordsjælland. Her var naturen i centrum, og udgangspunktet blev den firkantede Store Dyrehave syd for Hillerød. Store Dyrehave er kuperet, fuld af dødishuller, svær at overskue og farlig at ride i. Nu blev den, som om den bare havde været et bosquet i parken ved Versailles, indrettet med veje, der skar hinanden i perfekte stjerner omgivet af kvadrater af rette veje. Ser man Store Dyrehave på et kort, kan man næsten tro, at der er tale om en barokhave, men som landskabsdesign var det geometriske princip nyt og helt forskelligt

fra det franske spindelvæv, som i løbet af 1700-tallet også bredte sig i mange tyske skove. Den centrale stjerne i dyrehaven, Kongestjernen, blev symbolsk markeret med en sten dekoreret med en kompasrose og kongens navnetræk. Ingen skulle være i tvivl om at her rådede (Guds og) kongens fornuft.

Også måden at navngive vejene på var anderledes end den franske. I stedet for at bruge svære vejnavne brugte man tal. Den idé stammede måske fra Dresdner Heide i Sachsen, hvor der i 1500-tallet var lavet en stjerne af veje nummereret fra et til otte (Barthel 1935). I Store Dyrehave kom de veje, der udgik fra Kongestjernen, til at hedde Etvej, Tovej....Ottevej, og da de alle førte til en ny vejstjerne, fik de sekundære vejkrøds eller kors, navne efter

Dæmning til parforcejagtvej i Jægersborg Dyrehave. Det er skovdriften, ikke vejsystemerne, der bestemmer naturindholdet. Foto: Ida M. Grundahl.

vejene, altså Etkorset, Tokorset,Ottekorset. I terrænet blev vejene markeret med nummersten forsynet med pile, der viste, om vejen førte til eller fra stjernen.

Vejsystemet i Store Dyrehave fortsatte i tre lange forbindelsesveje nordpå og sluttede først midt i Gribskov, og et kort fra ca. 1685 viser, at hele Nordsjællands parforcejagtvejsystem, som også omfattede Hareskovene ved Furesøen og Jægersborg Dyrehave, er tegnet og tænkt som en helhed. Hvem den egentlige ophavsmand til planen var, er imidlertid et ubesvaret spørgsmål.

Vejene blev anlagt af soldater (Dahl 2003), og måske var det militære vejingeniører, der stod for projekteringen, men da landskabet blev anlagt som et udtryk for Guds og den enevældige konges fornøft, får vi måske aldrig at vide, hvem der var hjernen bag det. Der er (udover kongen) to oplagte muligheder. Den ene er Ole Rømer, der i 1681 vendte hjem fra Frankrig, hvor han havde undervist kronprinsen og hjulpet Le Nôtre med at anlægge kaskaderne ved Versailles (Danneskiold-Samsøe et al. 2011). Den anden er Johan Tântzer, en jæger fra Sachsen, som i 1680'erne opholdt sig ved det danske hof og skrev tre bøger om jagt (Tântzer 1682-89). I den sidste illustrerede han under et billede af Jægersborg Slot princippet i det nordsjællandske vejsystem. Tântzer har også beskrevet, hvordan de rette veje kunne passere gennem moser, hvis man befæstede dem, sådan som det er sket i Nordsjælland.

Uanset hvorfra den ”guddommelige” inspiration kom, forblev parforcejagten de næste 100 år vigtig for ”fremmede høje Herrers Amusement og Plaisir”, som overjægermester Gram skrev i 1741 (Weismann 1931). I 1735–36 byggede Christian VI (1699–1746) et nyt smukt Eremitageslot i stedet for det gamle (Smidt 1986),

men bare fem år efter nedlagde han til alles bestyrtelse sin parforcejagt. Den blev genindført, da han døde i 1746, men da Oplysningstidens vinde i 1760'erne blæste ind over landet blev barokkens pragtjagter umoderne, og i 1777 blev den kongelige danske parforcejagt nedlagt for altid (Weismann 1931).

Fra 1784 var skovbruget vigtigere end jagten i kongens skove, og fra 1799 begyndte man systematisk at udrydde hjortevildtet. I 1805 fik Danmark fredskovsforordningen, og i 1849 grundloven, som afskaffede enevælden og gjorde skovene til statsejendom. Jagtvejene kunne bruges i skovdyrkningen og princippet fra fredskovsforordningen beskyttede Nordsjællands statsskove mod nye tiders byudvikling.

Nu har tre statslige styrelser, seks kommuner og et museum i fællesskab produceret et nomineringsdokument, og den danske stat har indstillet, at parforcejagtlandskabet, repræsenteret af en serie på tre skove, optages på UNESCOs liste over verdensarv. Begrundelsen er, at skovene er et enestående eksempel på udvekslingen af og udviklingen i den europæiske baroks værdier inden for landskabsdesign. Skovene er altså nominerede som kulturlandskaber, ikke som natur, og tilgroning og manglende vedligeholdelse af jagtvejsystemerne vil derfor kunne udgøre en trussel. Teoretisk kunne man måske forestille sig, at der kunne opstå konflikter imellem målsætninger om urørt skov og beskyttelsen af jagtvejsystemerne, men det er tværtimod vort håb, at en optagelse på listen vil beskytte de gamle skove i fremtiden.

Skoven er jo den matrix, som vejene er lavet i, så den skal bevares. Da skovene i 16-1700-tallet var løvskove med især eg, bøg, ask, el og asp, vil en optagelse endda

fremskynde den udvikling mod at løv afløser nål i skovene, som allerede er i fuld gang sammen med genetableringen af tidligere tiders vådområder. Alle interessenter i processen har forpligtet sig til at beskytte skovene fremover, og det vil forhåbentlig forhindre, at de bliver udstykket til bebyggelse eller skåret i stykker af store infrastrukturanlæg. Det eneste, der kræves til gengæld, er, at de gamle vejspor og de gamle vejsten vedligeholdes. Jagtvejene vil forhåbentlig også i fremtiden føre dem, der bruger dem, direkte tilbage til fortiden. Og skovene vil formentlig atter blive lysåbne løvskove med masser af sumpe og moser, hvor alt det vilde trives, selvom en streng regents stramme kontrol for 350 år siden trak sine rette spor igennem dem.

Tak til 15. Juni Fonden, som finansierede arbejdet med nomineringsdokumentet.

LITTERATUR

d'Anthenaise, Claude et Monique Chantenet (eds.) 2007. Chasses princières dans l'Europe de la Renaissance. Actes du colloque de Chambord (1er et 2 octobre 2004). – Actes Sud, Paris, 408 pp.

Barthel, Paul Hermann. 1935. Unsere Heide. Kulturgeschichtliche Streifzüge durch Dresdens grösstes Waldgebiet. – Buchdruckerei Albert Bessner. Dresden, 62 pp.

Berntsen, Arent. 1656. Danmarckis oc Norgis fructbar Herlighed. - Jørgen Holsts Bogforlag, København, 656 pp.

Blanning, T.C.V. 2002: The Culture of Power and the Power of Culture. Old regime Europe 1660-1789. - Oxford & New York, 479 pp.

Dæmning til parforcejagtvej i Gribskov. I dag er granerne ryddet på den tilplantede dæmning, fordi man er blevet opmærksom på dens kulturhistoriske værdi. Foto: Søren Agerlund Rasmussen.

Bumke, Joakim. 2000. *Courtly Culture*. - Overlook Duckworth, Woodstock, New York, London, 770 pp.

Baagøe, Jette 2009: Die Jagdmotive auf dem Teppich von Bayeux. – In: Wamers, Egon. (ed.) *Die Letzten Wikinger. Der Teppich von Bayeux und die Archäologie*, pp. 92-100. Archäologisches Museum Frankfurt, Frankfurt.

Dahl, Bjørn Westerbeek 2003. 1600-tallets parforcejagtveje i Nordsjælland. - Fra Frederiksborg Amt, Frederiksborg amts Historiske Samfund, pp. 7-32.

Danneskiold-Samsøe, Jakob, Per Friedrichsen and Karin Tybjerg. 2011 (eds.). *Ole Rømer – I kongens og videnskabens tjeneste*. – Aarhus Universitetsforlag, 392 pp.

Enge, Torsten Olaf. 1992. *The Garden as a Landscape of Ideas*.- In: Enge, Torsten Olaf and Carl Friedrich Schröer 1992: *Garden Architecture in Europe 1450 – 1800*, pp. 30 - 237. – Taschen Verlag, Köln

Friedell, Egon 2000 (3. udg.). *Den nyere tids kulturhistorie*, Bd. II Barok og rokokko. In Danish by Inger Snorrason. – Høst & Søn, København, 823 pp.

Smidt, Claus M. 1986. *Eremitagen. Jagt-slottets historie gennem tre hundrede år*. – Architectura 8:7-52.

Täntzer, Johan. 1682-89. *Der Dianen Hohe und Niedere Jagd-Geheimniss I-III*. – Copenhagen.

Weismann, Carl. 1931. *Vildtets og jagtens historie i Danmark*. – København, 564 pp.